

1995. XLIX. ÉVFOLYAM 1. SZÁM

Alapította: Heimler Károly
Kiadja: a Soproni Szemle Alapítvány
Főszerkesztő: MOLLAY KÁROLY

Szerkesztőbizottság:

ASKERCZ ÉVA, BIRCHER ERZSÉBET, CSAPODY ISTVÁN, DOMONKOS OTTÓ, GÖMÖRI JÁNOS, GRÜLL TIBOR, HÁRS JÓZSEF titkár, olvasó- és technikai szerkesztő, HORVÁTH ZOLTÁN, KÖRNYEI ATTILA, KUBINSZKY MIHÁLY, METZL JÁNOS, SARKADY SÁNDOR, TURBULY ÉVA

1995. XLIX. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / Lectori salutem!

Lectori salutem!

Anyagtorlódás miatt megkésve, csak most kerülhetett sor arra, hogy folyóiratunk a maga profiljának megfelelően emlékezzék meg a soproni városi és megyei, nyugat-magyarországi zsidóságról.

Már az első, 1379. évi házösszeírás szerint a soproni zsidóknak a Belvárosban külön utcájuk volt, ahol 1526. évi kiűzetésükig laktak. Bár csak 1840-től kezdve telepedhettek be újra, kapcsolatuk a közbeeső időben sem szűnt meg a város polgárságával. Erről tanúskodik a Magyar–Zsidó Oklevéltár 18 kötete, amelynek soproni anyagát városunk főlevéltárosa, Házi Jenő (1892–1986) állította össze. A soproni zsidóságnak történetírója is támadt a beledi születésű Pollák Miksa (1868–1944) személyében, aki nemcsak tudós rabbi, bölcsészdoktor, a berlini Hochschule für Wissenschaft des Judentums hallgatója volt, hanem egyben a Holocaust egyik soproni áldozata is.

A második világháború után lehetőség nyílt nemcsak a zsidóság véráldozatának, hanem kulturális örökségének felderítésére is. Itt kiemelendő a két középkori zsinagóga feltárása, a zsidóság könyvkultúrájának tisztázása stb. Ebbe a munkába illeszkedik bele a Soproni Szemle tematikus különszáma, amelynek megszervezése Turbuly Éva, G. Szende Katalin és Grüll Tibor érdeme.

A szerkesztőbizottság.

1995. XLIX. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / Kubinyi András: A MAGYARORSZÁGI ZSIDÓSÁG TÖRTÉNETE A KÖZÉPKORBAN

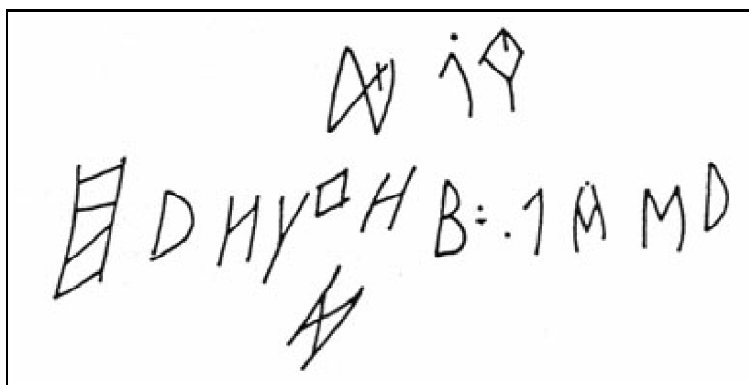
2 Kubinyi András: A MAGYARORSZÁGI ZSIDÓSÁG TÖRTÉNETE A

KÖZÉPKORBAN

A zsidóság története Magyarország területén nem a középkorban kezdődött. Pannonia római provincia területére a római legiókkal együtt zsidó vallású személyek is költöztek, erről sírkövek és egy-két régészeti tárgy, pl. gyűrű, amulett tanúskodik. Pl. a római Intercisában, a mai Dunaujvárosban előkerült Cosmius zsinagógai előljáró sírköve. (222–235 k.)¹⁽¹⁾ A római birodalom bukása után minden jel szerint a zsidók is elhagyták Pannoniát, ami természetesen nem jelenti azt, hogy a népvándorlás során Magyarországra sodródott népekkel időnként ne kerüljenek újra zsidók országunk területére. Erre az avar korból is vannak nyomok.²⁽²⁾ A honfoglalás korában mai hazájába került magyarság a zsidó hittel még korábbi hazájában, a mai Oroszország területén találkozott. A magyarok egy időben a török nyelvű kazár birodalomhoz tartoztak, amelynek vezető rétege áttért a zsidó vallásra.³⁽³⁾ Azt is tudjuk, hogy a honfoglalókkal három kazár törzs, az ún. kabarok is a Kárpát-medencébe költöztek,⁴⁽⁴⁾ így nem zárható ki, hogy köztük zsidó prozeliták is voltak. Sajnos, ennek bizonyítékai vitatottak. A Baranya megyei Ellend faluban – közelében Nagykozár és Kiskozár nevű falvak vannak! – ásatásnál héber betűs gyűrű került elő,⁵⁽⁵⁾ amely azonban nem ad ki értelmes szöveget, s így inkább valami babonás célra vezethető vissza.⁶⁽⁶⁾ Ide lehetne még sorolni az erdélyi Alsószentmihályfalván (ma Mihai Viteazul) előkerült rovásírásos követ. Ezzel az a probléma, hogy az egyik kutató magyarul olvasta el, a másik viszont kazár rovásírással azonosította, és töröknek tartja. Ez az olvasat (Vékony Gáboré) lefordítva a következő: „Dicső legyen háza. Zsidó Kür, a karaita.” Eszerint a karaita zsidó szektához tartozó – és nyilván tehetős – török anyanyelvű Kürre vonatkozna a felirat.⁷⁽⁷⁾

Függetlenül a zsidó hitre esetleg áttért magyaroktól, vagy kabaroktól, akik valószínűleg elég korán, de Szent István király térítései következtében bizonyosan, ott hagyták a zsidó hitet, zsidókkal már a X. században számolhatunk Magyarországon. 965-ben magyarországi zsidó kereskedőket említenek a prágai vásárokon, akik itt rabszolgákat vásároltak.⁸⁽⁸⁾ Már a század eleji raffelstetteni (Ausztria) vámszabályzat, amely a német birodalom keleti kereskedelmét szabályozta, említi a „kereskedőket, azaz zsidókat és más kereskedőket”, akiknek főbb árucikke a rabszolga.⁹⁽⁹⁾ A távolsági és ezen belül főként a rabszolgakereskedelem tehát ebben az időben, ha nem is teljesen, de jelentős mértékben zsidó kézben volt.

A zsidóság nyilván a legfontosabb kereskedelmi utak táján telepedett meg, és valóban, az Árpád-kor első századaiból két fontos nyugati útvonal mellett tudunk zsidó kereskedő településeket valószínűsíteni. Az egyik a Duna, a másik Karintia (és Olaszország) felé vezető útvonal volt. Elsőnek a Regensburg és a kijevei Oroszország közti távolsági kereskedelmi útvonal, amely részben Magyarországon keresztül vezetett, jelenik meg a forrásokban.¹⁰⁽¹⁰⁾ Bajorországi zsidók már a IX. században kereskedtek Kijevvel.¹¹⁽¹¹⁾ Már az 1070 körül meghalt Jehudá ha-Kóhén mainzi rabbi döntvényei említenek Magyarországon kereskedő, és ottani zsidókkal üzletelő mainzi, illetve német zsidókat.¹²⁽¹²⁾ Ezekből több érdekes adat vonható le. Zsidók kapcsolatban vannak a magyarországi pénzveréssel, valamint az olcsó magyarországi nemesfém és réz értékes áru a Rajna-vidék számára. feltehetően a mainziak is Regensburgon és a dunai úton át jutottak Magyarországra.

Az alsószentmihályfalvi felirat
(Vékony G. i. in. 109.)

Még tanulságosabb a következő eset. Valamikor a XI. század végén két regensburgi zsidó, Ábrahám és Jakab, Chijja fiai, Oroszországból hazajöttek a Duna mellett lévén, ⁴itt eltört szekerek kereke. Erre – annak ellenére, hogy szombat előestéje volt – bementek a közeli településre, és ez által megsértették a Sabbathot. A település, ahol zsidók is éltek, akiknek zsinagógája is volt, Esztergom lehetett. A szombatot megsértő regensburgi zsidók felett két idegen rabbi ítélezett, és pedig Kalonymosz és Sábbátáj Cházzán.¹³⁽¹³⁾

A délnyugati kereskedelmi út meglétére elsősorban az osztrák forrásokból következtethetünk. Lehet ugyan, hogy az itteni zsidó közösségek a XI. század végi Rajna-vidéki (és regensburgi) zsidóüldözésekre mennek vissza. Amennyiben a stájerországi Judenburg valóban zsidó településre vezethető vissza, akkor délnyugati szomszédságunkban már ezt megelőzően léteztek zsidó települések.¹⁴⁽¹⁴⁾ A Dráva-parti karintiai Völkermarkt a XII. század elején már *Forum Judaeorum*, azaz Zsidóvásár néven fordul elő a forrásokban.¹⁵⁽¹⁵⁾ Nem véletlen, hogy itt őrzik egy bizonyos Shabbatai nevű zsidó sírkövét 1130-ból, aki hitközségi előjáró volt és Magyarországon halt mártírhalált.¹⁶⁽¹⁶⁾ (Lehet, hogy azonos a regensburgi zsidók ügyében ítélező egyik külföldi rabbi.) Völkermarkt-ból a kereskedelmi út a Dráva mellett vezetett Porolyba (Ptu)/Pettau), Stájerország akkori keleti határvárosába. Magyarország délnyugati irányba haladó kereskedelmének jelentős része Porolyon haladt át. Kereskedelmi jelentőségét, és egyben a zsidók szerepét bizonyítja, hogy már 1103-ból zsidó sírkő maradt fenn itt.¹⁷⁽¹⁷⁾ A zsidók tehát már a XI–XII. század fordulóján felhasználták a Dráva – és amennyiben a judenburgi adat helyes – a Mura völgyén keresztül Magyarországra vezető kereskedelmi utat. Az utóbbi Regednél (Radkersburg) hagyta el Stájerországot hazánk felé. Judenburgból volt még egy lehetőség Magyarországra eljutni: ez esetben Graznál térhettek le kelet felé és Föllöstömnél (Fürstenfeld) hagyták el Stájerországot.¹⁸⁽¹⁸⁾

Porolyból és Regedéből a *Via latina* (Olasz-út) vezetett Vasvár mellett északkeletre, míg Föllöstömtől keletre Körmeden át a *Via theutonica* (Német-út) haladt. Ez Vasvár táján érte el az Olasz-utat.¹⁹⁽¹⁹⁾ Mindezek alapján valószínűsíthetjük, hogy a XIII. századból igazolható vasvári és körmendi zsidótelepek kezdeteit a XI–XII. század fordulójára tehetjük és összekapcsolhatjuk a Völkermarktban, Judenburgban és Potolyban megtelepült zsidósággal. Ugyanolyan kereskedelmi szerepük lehetett, mint Esztergomnak a regensburgi zsidók számára.

A korai zsidó telepek esetében a távolsági kereskedelem jelentőségét kell feltennünk, de a zsidóság érdekelve volt a helyi üzletkötésekben is. Szent István korában a legtöbb hetipiacot vasárnap tartották,²⁰⁽²⁰⁾ ami megkönnyítette a zsidók kereskedelmét. Igaz, úgy látszik, hogy a király épp az esztergomi piacot helyezte szombatra, ami gyakorlatilag kizárta onnan a zsidókat.²¹⁽²¹⁾ Úgy látszik, hogy a zsidók

kereskedelmét egyre többen konkurenciának érezték, ezért I. Béla (1060–1063) a hetivásárokat szombatra helyezte.²²⁽²²⁾ (Később a hét valamennyi napján tartottak már hetipiacot.²³⁽²³⁾) A XI. század végén I. (Szent) László (1077–1095) és Kálmán (1095–1116) királyok már törvényeket is hoztak a zsidókról. Mindkét uralkodó – nyilván vallási okokból – tiltotta azt, hogy zsidók keresztény rabszolgát tartsanak. (László azt is, hogy zsidó keresztény nőt vegyen feleségül.²⁴⁽²⁴⁾) Kálmán különben engedélyezte a zsidók birtokszerzését is azzal a megszorítással, hogy azt csak pogány szolgákkal műveltethetik meg. Előírta azt is, hogy csak püspöki székhelyen lakhassanak.²⁵⁽²⁵⁾

Kálmán azonban külön törvényt is bocsátott ki, amelyben a zsidók és a keresztények közti kereskedelmet szabályozta. E szerint az üzletkötésről pecsétetes oklevelet (*cartula sigillata*) kellett kiállítani, és ebben az ügy zsidó és keresztény tanúit felsorolni.²⁶⁽²⁶⁾ Egy ilyen „*cartula*” fenn is maradt átírásban. Gutkeled nembeli Márton ispán a XII. század első felében szláv nevű libertusokat vásárolt a „bodrogiaktól”, a tanúk zsidók és keresztények. Zsidó tanúknak akkor kellett Kálmán törvénye értelmében szerepelni, ha az egyik üzletfél zsidó volt, így valószínűsíthető, hogy a „bodrogiak” is azok voltak.²⁷⁽²⁷⁾

A törvényből tárgyak eladásáról, ill. tárgyakra zálog fejében adott kölcsönökről is értesülünk, egyelőre fennmaradt még a zsidó rabszolgakereskedelem is. Igazolható a zsidók birtokszerzési képessége is, attól azonban úgy látszik eltekintett az uralkodó, hogy csak püspöki székhelyen élhessenek. (Bodrog sem volt püspöki székhely, ha az előbbi esetben valóban zsidók voltak az eladók.) Tucatnyi Zsidó nevű helynév maradt fenn, amelyek nevüket a nyelvészek véleménye szerint egy Zsidó nevű személytől, azaz feltehetően egy zsidótól kapták.²⁸⁽²⁸⁾ Valószínű, hogy ezek a helynevek zsidó földbirtoklásra engednek következtetni. Az egyik úri nemzetséget, amelyből a Csáky grófi család származott, Zsidónak hívták.²⁹⁽²⁹⁾ Nyitra mellett 1113-ban egy Zsidóhegyet (*Mons Iudeorum*),³⁰⁽³⁰⁾ 1247-ben meg éppen egy Zsidóvárat (*castrum Iudeorum*)³¹⁽³¹⁾ említenek az oklevelek. Volt még egy Zsidóvár Temes megyében.³²⁽³²⁾ Ezekben az esetekben ugyan egyelőre nem tudjuk az elnevezést magyarázni, kétségtelen azonban, hogy a XIII. század végéig okleveles adatokkal is tudunk zsidó tulajdonban levő birtokokat igazolni Magyarországon.

A magyarországi okleveles anyag jellege következtében (az 1241-es tatárjárás idején számos oklevél elpusztult) zsidó birtokosokra inkább csak a XIII. század második felében maradtak fenn konkrét adatok. Így kapta Komárom ispánsági várát a zsidó Henel volt kamaraispán, de fiai 1265-ben kénytelenek voltak apjuk adóssága fejében visszaadni a királynak.³³⁽³³⁾ A már említett Vasváron egy Scechtinus nevű zsidónak kastélya (*castellum*) volt, amelyet IV. László király (1272–1290) 1276-ban eladományozott.³⁴⁽³⁴⁾ Valószínűleg ehhez a kastélyhoz tartozott a később Zsidóföldének nevezett település, amely utóbb Vasvár egyik városrésze lett.³⁵⁽³⁵⁾ Kétségtávkívül laktak itt zsidók. 1263-ban pl. az ún. Gutkeled-bibliát egy Farkas nevű vasvári zsidó vette meg zálogba.³⁶⁽³⁶⁾ A vasvári zsidótelep – mint láttuk – valószínűleg a XI–XII. század fordulójára megy vissza.

Henel példája különben is azt bizonyítja, hogy a zsidók az állami pénzügyek irányításában is részt vettek. Erre már a fenti XI. századi mainzi adatból is lehetett következtetni. Nem Henel az egyetlen zsidó kamaraispán az Árpád-korban.³⁷⁽³⁷⁾ Az általuk vert pénzekben sokszor héber betűk utaltak a kamaraispánra.³⁸⁽³⁸⁾ A mohamedán és zsidó pénzemberek ellen elsősorban az egyház igyekezett befolyásolni a királyokat, de az 1222-es Aranybulla is eltiltotta – nem sok eredménnyel – alkalmazásukat.³⁹⁽³⁹⁾

A jelek szerint a XIII. században kibontakozó városi fejlődés csak elősegítette a zsidók letelepedését. Budán a város déli részén találjuk a Zsidó utcát, ott állt a Zsidókapu közelében a XIV. század elején a zsinagóga is.⁴⁰⁽⁴⁰⁾ A királyok úgy látszik elő is **7**akarták segíteni megtelepedésüket. Pozsony 1291-es városi

kiváltságlevele szó szerint ezt mondja ki: „Az ebben a városban levő zsidók ugyanazt a szabadságot élvezték, mint maguk a polgárok.”⁴¹⁽⁴¹⁾ I. Károly (1308–1342) 1324-ben védelmébe vett „minden szabad állapotú embert, legyenek azok akár keresztények, akár zsidók” akik Sopronban le akarnak telepedni.⁴²⁽⁴²⁾ Más városokban ezeknek a szabadságoknak konkrét érvényesülését is ki lehet mutatni. A XIV. század első évtizedében egy nemes ellen a körmendi bíró, polgárok és zsidók közösen pereskedtek.⁴³⁽⁴³⁾

Úgy tűnik tehát, hogy a XIV. század első feléig a zsidók üzleti tevékenységét, érvényesülését, a városokban való letelepedését (és bizonyos mértékben birtokszerzését) *de facto* nem nagyon gátolták Magyarországon. Kilengések persze mindig voltak. Így pl. tudunk arról, hogy a XIII. század második felében egy bizonyos rabbi Jónát megölték Pozsonyban,⁴⁴⁽⁴⁴⁾ az előző században megölt völkermarkti zsidóról már fentebb volt szó. Feltehetően Jóna megölésével kapcsolatban lépett fel 1262/63-ban a híres ferences hitszónok, Regensburgi Bertold, aki akkor Magyarországon, Cseh- és Morvaországban prédikált az eretnekek és a zsidóüldözések ellen, ill. a kunokat próbálta téríteni.⁴⁵⁽⁴⁵⁾ Az egyház is fellépett a zsidó kamarai tisztviselőkkel szemben, ezért a királyok is kénytelenek voltak ezeknek az intelmeknek időnként eleget tenni,⁴⁶⁽⁴⁶⁾ ennek ellenére a továbbiakban is alkalmazták a pénzügyigazgatásban zsidókat, legalábbis a XIII. században.⁴⁷⁽⁴⁷⁾ Ugyancsak egyházi indítékú volt a Fülöp fermói püspök, pápai legátus által tartott 1279-es budai zsinat azon határozata, amely a zsidóknak vörös posztóból készült jegyet rendelt el ruhájukra tenni.⁴⁸⁽⁴⁸⁾ A jelek szerint ez a rendelkezés akkor nem lett végrehajtva.

Tehát úgy látszik, hogy az Árpád-kori Magyarországon a zsidók helyzete a legtöbb európai országéhoz képest viszonylag kedvezőnek volt mondható. Mégis 1251-ben sor került IV. Béla híres zsidóprivilegiumának kiadására. Ezt általában a zsidók helyzetének megjavítására kiadott intézkedésként szokták idézni.⁴⁹⁽⁴⁹⁾ Van azonban egy feltűnő jelenség. A kiváltságlevelet ugyan már 1256-ban átírták a székesfehérvári zsidók az ottani káptalannal,⁵⁰⁽⁵⁰⁾ de a következő átíratatására csupán 1396-ban került sor.⁵¹⁽⁵¹⁾ Zsigmond király idejében (1387–1437) már négyszer írták át a kiváltságlevelet, de csak az utolsó alkalommal, 1436-ban⁵²⁽⁵²⁾ került sor királyi megerősítésére. Ettől kezdve aztán IV. Béla privilegiumát a magyarországi zsidóság megerősítette az egymás után következő királyokkal a középkori magyar királyság egész fennállása idején.⁵³⁽⁵³⁾ Ez csak azt bizonyíthatja, hogy a hazai zsidóságnak a kiváltságlevélre ebben az időben, azaz a XIV. század végétől volt csak igazán szüksége, nem pedig a XIII. század közepén.

Az sem érdektelen, hogy a privilegium szinte szó szerint megegyezik Babenberg II. Frigyes osztrák hercegnek 1244-ben saját zsidó alattvalói számára kiállított kiváltságlevelével,⁵⁴⁽⁵⁴⁾ azaz eredetileg nem a magyarországi viszonyokra készült. A két szöveg közti eltérések zömében IV. Béla oklevele jobban magyarozza a szöveget, más esetekben talán a másolat kihagyásával, hibájával kell számolnunk (az átíratok erősen hibásak), ennek ellenére találunk egy-két lényeges eltérést a két privilegium között. Az egyik visszamegy szellemében Kálmán törvényére: a zsidónak elzálogosított birtokon a zsidó birtokos keresztény felett ne gyakoroljon joghatóságot.⁵⁵⁽⁵⁵⁾ Az osztrák mintában a zálog volt a lényeg, nálunk azonban voltak zsidó földbirtokosok is. Mivel őket a Frigyes-féle oklevél nem említi, így IV. Béla sem, arra azonban próbált ügyelni, hogy keresztények felett ne gyakoroljanak jogokat. (Azt persze nem lehetett végrehajtani, gondoljunk csak a komáromi uradalomra.)

A két privilegium, döntő különbségét a IV. Béla-féle kiváltságlevél utolsó cikkelyében találjuk meg. Ez hiányzik II. Frigyes okleveléből. Ez elrendeli annak a városbírónak elmozdítását, aki ügyekben nem ennek a privilegiumnak szövege szerint ítélkezik, „hanem az ő eddig gyakorolt statutumaik, szokásaik és szabadságaik ellen nehezíti helyzetüket.”⁵⁶⁽⁵⁶⁾ Ebből a betoldásból világosan kiderül, hogy a magyarországi zsidók már addig is részesültek bizonyos – talán szokásjogszerű – szabadságjogokban. Bár IV. Béla kiváltságlevele a nem magyar viszonyokra szerkesztett privilegiumot igyekezett a hazai körülményekhez

igazítani, a magyar zsidóság ekkor alapján véve jobb helyzetben volt még, mint amelyet a kiváltság biztosított számára. Éltek még „eddig élvezett szabadságaik”. A zsidóság zömének birtokosként vagy városi „hospes”-jogot⁵⁷⁽⁵⁷⁾ élvezve nem volt feltétlenül szüksége a 9privilegiumban említett zsidóbíróra. (A zsidók ügyeiben ítélkező keresztény bíró, ld. alább.) Nincs is adat korszakunkban erre a bíróra. A pótlólag beszúrt zárócikkely még jobban árulkodik, hiszen ügyeikben nem a zsidóbíró, hanem a városbíró ítélkezik, akár bármely más városi hospes esetében. Csak ennek túlkapásait kell megnyesni. Az oklevél szerkesztői nem vették észre, hogy ez a cikkely ellentmond a korábbiaknak. A kiváltságot kijáró zsidók azonban ezzel nyilván tisztában voltak. Lehetőségük nyílt ugyanis arra, hogy ha helyzetük megromlana (azaz „régi szabadságaikat” már nem tudnák érvényesíteni), akkor más módon, a zsidóbíróssággal segítsenek magukon. Így a privilegiummal megelőző jogbiztosítékot akartak maguknak szerezni.

Zsidó betűs veretjelek IV. Béla pénzein

10 Erre különben indokuk is volt. Már szoltunk néhány korabeli zsidóellenes jelenségről, bár a konkrét zsidóüldözéssel még a következetesen zsidóellenes egyház sem értett egyet, ahogy azt Regensburgi Bertold példája is mutatja. A már említett 1279-es budai zsinat másik zsidók ellen irányuló – és a régi intézkedéseket felelevenítő – intézkedését (tilos a zsidóknak egyházi jövedelmeket bérbeadni, vagy vámokat kezelniük)⁵⁸⁽⁵⁸⁾ sem tartották meg. A következő évben egy Fredman nevű zsidó a királyi kamaraispán.⁵⁹⁽⁵⁹⁾ Ez volt azonban az utolsó eset, hogy nem kikeresztelkedett zsidó ilyen tisztséghez jusson. Továbbra is maradt zsidó birtokvásárlásra is adat, pl. 1296-ból.⁶⁰⁽⁶⁰⁾ Később ilyenre sem maradt adat. Minden jel arra mutat, hogy a zsidóság helyzete lassan romlani kezdett, és így az 1251-es kiváltság használata is szükségessé vált.

A lassú romlás a XIV. század második felében gyorsult fel, ami ezután oda vezetett, hogy I. Nagy Lajos király (1342–1382) 1360 táján elrendelte a zsidók kitelepítését Magyarországról.⁶¹⁽⁶¹⁾ Küküllői János egykorú krónikás szerint ez azért történt, mert nem sikerült neki a zsidókat keresztény hitre téríteni, viszont nem tartott igényt „uzsorával szerzett javaikra”, azaz ingóságaitak bántatlanul elszállíthatták.⁶²⁽⁶²⁾ A kitelepítés pontos okát nem ismerjük. Arra sincs semmi nyom, hogy létezett volna valóban egy királyi térítési akció, de ez erősen kétséges. Valószínűtlen, hogy a király olyan naiv lett volna, hogy egyes eseteket leszámítva, bízott volna egy térítési akció sikerében. Ezért az indokokat máshol kell keresnünk.

Bizonyos mértékben feltevéseket enged meg az elköltözött zsidók magyarországi házingatlanainak sorsa. Budán a már említett Zsidó utca egyike volt a várost a királyi palotával összekötő két utcának. A zsidó házakat a király elkobozta és főembereinek adományozta, részben pedig talán eladta.⁶³⁽⁶³⁾ Máshol a polgárok, vagy a városi hatóságok kezébe jutottak az elűzöttek házai, akiknek később, amikor visszatérhettek, vissza kellett vásárolni azokat új tulajdonosaiktól. Pozsonyban pl. így veszik meg a visszatért zsidók az ún. *Judenhof*-ot, ami előtte nyilván zsidó kézben volt.⁶⁴⁽⁶⁴⁾ Egyes esetekben ugyan előfordult, hogy a király visszaadta a hazatért zsidónak a házat,⁶⁵⁽⁶⁵⁾ de ez lehetett a ritkaság. Budán erre nem is kerülhetett sor: a visszatért házak helyett a Várhegy északi részén, a mai Táncsics utcában telepedtek meg a zsidók, ez lett az újabb Zsidó utca.⁶⁶⁽⁶⁶⁾ Az biztosnak látszik, hogy néhány év múlva, legkésőbb 1367-ben visszatértek a zsidók,⁶⁷⁽⁶⁷⁾ igaz, valószínűleg csak egy részük.⁶⁸⁽⁶⁸⁾

11 Bár elsődleges indoka a kitelepítésnek valószínűleg a zsidó ingatlanokkal végrehajtható üzlet volt, hozzájárulhatott ehhez a zsidók hitelezési tevékenysége is. A zálogra vagy kamatra adott kölcsönökkel sok adós jutott kellemetlen helyzetbe, ezért nem véletlen, hogy pl. a pozsonyi polgárok úgy vélték, hogy nem kell megfizetni adósságaikat, és így élvezhetik annak előnyét, hogy a zsidókat kitelepítették. A fizetésre mégis sor került,⁶⁹⁽⁶⁹⁾ legfeljebb a kamatoktól szabadultak meg. Nem lehetetlen tehát, hogy a kitelepítés indokai között a kamatfizetés megszüntetése is szerepelt. (Igaz, ezért nem kellett volna őket kitelepíteni, a királynak módja volt ún. „levélölést” alkalmazni, azaz a kamatokat eltörölni.⁷⁰⁽⁷⁰⁾) Azt azonban meg kell jegyezni, hogy a kitelepítés valószínűleg simán, különösebb kegyetlenkedések nélkül ment végbe. Bár házaikat – és a jelek szerint kihelyezett tőkéjük kamatait – elveszítették, személyükben és ingó vagyonukban nem károsultak, nem úgy mint később Bécsben és Ausztriában, ahonnan Albrecht herceg 1420/21-ben űzte ki a zsidókat, de számosat közülük – köztük férfiakat és nőket egyaránt – kivégeztetett.⁷¹⁽⁷¹⁾

IV. Béla zsidóprivilegiuma gyakorlatilag most, a zsidók Magyarországra való visszatérése után lépett életbe. Alapjában ez a kiváltságlevél alapozta meg a zsidók kamaraszolgaságát.⁷²⁽⁷²⁾ (Azaz: a zsidók a királyi kincstárhoz tartoznak, amely ugyan védelmébe veszi őket, de a védelem fejében fizetésre tart igényt.)

Most került sor kimutathatóan ennek adminisztratív megszervezésére, mégpedig úgy, hogy az uralkodó országos zsidóbíró nevezett ki, aki nemcsak a zsidók védelméért volt felelős, de ügyeikben (keresztényekkel szemben) ítélkezett is.⁷³⁽⁷³⁾ Korábban erre adat nincs. Először 1371-ben olvasunk róla. Egy pozsonyi zsidó nőt elfogott és kirabolt egy ottani polgár. A király az ügy kivizsgálását Giléfi János tárnokmesterre, mint a városok felett ítélkező bíróra, valamint Simon mester országos zsidóbíróra bízta. Miután a vád igaznak bizonyult, az uralkodó fogságba vetette a polgárt, vagyonát pedig lefoglaltatta a zsidó nő férje javára.⁷⁴⁽⁷⁴⁾ Simon mester azonos személy Monoki Simon altárnokmesterrel, Giléfi helyettesével,⁷⁵⁽⁷⁵⁾ és ebből nyilvánvaló, hogy a zsidóbírói tiszteet valójában a tárnokmester viselte, aki ezt helyettesével láttatta el.

1376-ban Szepesi Jakab országbíró, egyben valamennyi város és zsidó bírója ítélkezett egy zsidó ügyében. Elrendelte, hogy az teygen esküt a „rodale”-ra (a Tóra tekerésre), de aztán keresztények és zsidók közvetítésével egyezség jött létre az országbíró előtt. (A másik fél keresztény volt!⁷⁶⁽⁷⁶⁾) Ugyancsak 1376-ban a pozsonyi zsidókönyvbe (a zsidókkal kapcsolatos ügyeket tartalmazó városi jegyzőkönyvbe) **12**vezették Szepesi Jakab országbíró, tárnokmester és zsidóbíró intézkedéseit, amellyel a zsidók húseladását szabályozták.⁷⁷⁽⁷⁷⁾ Szepesi Jakab zsidóbírósága tehát nyilvánvalóan a városok feletti ítélkezési hatóságával függött össze.

Ennek ellenére nem mondhatjuk, hogy az országos zsidóbíróság a tárnokmesteri tiszthez tartozott, ugyanis olykor nem a tárnokmesterek viselték ezt a tisztséget. 1377 óta pl. Szentgyörgyi Tamás gróf volt az országos zsidóbíró, viszont csak 1379-ben lett tárnokmester.⁷⁸⁽⁷⁸⁾ A XV. század első felében gyakran maga a nádor, az ország első méltósága,⁷⁹⁽⁷⁹⁾ vagy a kincstartó⁸⁰⁽⁸⁰⁾ viselte a zsidóbíróságot. Ők, vagy még inkább helyetteseik ítélkeztek zsidók és keresztények egymás elleni ügyeiben, adóztatták és védtek a zsidókat.⁸¹⁽⁸¹⁾

Zsidóbírák működtek minden királyi városban is, ahol zsidók éltek. feladatuk egy bizonyos város területén belül megfelelt az országos zsidóbíró országos hatáskörének. Rendszeresen a városi vezetőréteghez tartoztak: többnyire városbírák, polgármesterek, városi tanács tagok viselték ezt a tiszteet.⁸²⁽⁸²⁾ Nem egészen világos, hogy ki bízta meg őket feladatuk ellátásával. Vagy az országos zsidóbíró nevezte ki, vagy a városi tanács választotta őket. Valószínűleg mindkét eset előfordult. Garai nádor pl. 1431-ben egy nemeszt nevezett ki Sopron zsidóbírájává,⁸³⁽⁸³⁾ máskor igazolni lehet a zsidóbíró város általi megválasztását.⁸⁴⁽⁸⁴⁾ Az ő feladata volt a zsidók védelme, követeléseik behajtása, ügyeikben zsidó és keresztény ülnökökkel együtt ítélkezett.⁸⁵⁽⁸⁵⁾ Egymás között a zsidók a Beth-din, azaz saját bíróságuk előtt pereskedtek. A zsidók saját bíróját zsidómesternek nevezték.⁸⁶⁽⁸⁶⁾

Az országos és városi zsidóbíróságok létrejötte lényegében megfelelt IV. Béla zsidóprivilegiumának az osztrák mintából átvett részének. Az osztrák városokban ugyanolyan zsidóbírák működtek, mint nálunk.⁸⁷⁽⁸⁷⁾ Nyilván nem lehet véletlen, hogy a kiváltságlevél felhasználására a zsidók visszatérése után került csak sor, és ezzel függhet össze az is, hogy magyarországi zsidóbírákra is csak ettől az időtől fogva maradt fenn adat. A korábbi helyzetet, amikor a zsidó birtokosként, vagy városi hospesként igénybe vehette a birtokosokra, vagy hospesekreilletékes bíróságokat, nem lehetett már fenntartani: ez már veszélyt jelentett volna. Úgy látszik, hogy a kitelepítésből hazatérő zsidók törekedtek a IV. Béla-féle kiváltság gyakorlati **13**életbeléptetésére, és a zsidóbíróság felállítására. Végeredményben ez megfelelt az uralkodónak (adószedés!) és a zsidóknak egyaránt.

Az 1367 után kialakult rendszer elsősorban a királyi városokban érvényesült, a magánföldesurak birtokain kevésbé. Nem véletlen, hogy amikor Zsigmond 1436-ban megerősítette IV. Béla király privilegiumát, ezt

többek között azzal is bővítette, hogy elrendelte a nagyurak birtokain élő zsidóknak is a királyi (zsidó-) adó fizetését.⁸⁸⁽⁸⁸⁾ Amennyiben ezt keresztülvitték volna, akkor a kamaraszolgaság és ezzel együtt a királyi védelem az ország egész zsidóságára kiterjedt volna. Ehhez a királynak anyagi érdeke fűződött, ez azonban nyilvánvalóan szemben állt a földesurak érdekével. A földesúr – ellenszolgáltatás fejében – inkább magára vállalta a hozzá költözött zsidók védelmét.⁸⁹⁽⁸⁹⁾ Ezért valószínű, hogy az 1436-os kiváltságlevél ezen pontjának betartása a király és a mágnások közti mindenkori erőviszony függvénye volt.

Az 1436-os privilégium megerősítése különösen jelentős esemény volt. Addig Zsigmond alatt többször átírták IV. Béla kiváltságlevelét, de formális királyi megerősítésre nem került sor.⁹⁰⁽⁹⁰⁾ Most azonban Prágában Jakab pozsonyi és Nyúl budai zsidók nemcsak átírták, hanem meg is erősítették az uralkodóval a privilégiumot, sőt azt újabb cikkelyekkel bővítették. Ezek – a már említetten kívül – részben már eddig is meglévő, de úgy látszik nem mindig érvényesülő jogokat erősítettek meg, pl. a zsidóbíró mellé zsidó esküdt bírótársakat rendeltek, vagy a zsidók által fizetendő vámot a keresztényekkel egyenlővé tették. Fontosabb ezeknél – a szintén nem ekkor kitalált – törvényes zsidókamara szabályozása: a keresztények adósságaik után heti két százalékos kamatot (azaz évi 104%-ot) voltak kötelesek fizetni a zsidónak.⁹¹⁽⁹¹⁾ Ez valóban kimutatható a későbbiekben is.⁹²⁽⁹²⁾ Nem volt különben ez az egyetlen kamattípus a zsidó-keresztény kapcsolatban. A másik, gyakran érvényesülő típus látszólag kedvezőbb. Ha az adós egy bizonyos határnapig megfizette adósságát, nem kellett kamatot fizetni. Ha azonban ezt elmulasztotta, akkor egy szintén előre meghatározott következő határnapon már az adósság kétszeresét kellett megfizetnie. Amennyiben ekkor sem fizetett, akkor egy újabb, ugyancsak előre megszabott határnapon már a kétszeres kétszeresének visszafizetése volt esedékes, és így tovább. **14**Ez is teljesen szabályos hitelügylet volt, amely peres eljárásokra is alapul szolgálhatott.⁹³⁽⁹³⁾ A zsidók ezzel a két módszerrel, vagy zálogba adott ingóságokra hiteleztek. A vissza nem fizetett adósság esetében vásárt tarthattak a zálogtárgyakból.⁹⁴⁽⁹⁴⁾

Ennek az államilag engedélyezett uszorakamatnak kettős oka volt: egyrészt a magyarországi viszonylagos készpénzhiány,⁹⁵⁽⁹⁵⁾ amely megnehezítette a hirtelen felmerülő kifizetési szükségleteket – nem véletlen, hogy uszorakölcsönöket többnyire feudális urak vettek igénybe⁹⁶⁽⁹⁶⁾ –, másrészt kölcsönt adni igen kockázatos volt a zsidó számára. Az uralkodó ugyanis a már említett „levélölést” alkalmazhatta, azaz kegyelmi jogával élve részben vagy egészben eltörölhette a kamat megfizetési kötelezettségét.⁹⁷⁽⁹⁷⁾ Abban az esetben sem volt azonban a zsidó hitelező biztosítva, hogy visszakapja a kölcsönadott összeget – és a kamatot –, ha erre nem került sor. Nem egyszer a királynak, vagy más hatalmasságoknak kellett közbelépni, hogy hozzájuthassanak pénzükhöz.⁹⁸⁽⁹⁸⁾ Így az uszorakamat a hitelezési kockázatot egyensúlyozta. Azt is figyelembe kell vennünk, hogy a pénzügyletek voltak elvileg a zsidók egyetlen törvényes megélhetési forrásai, hiszen kereskedelmüket és kézművességüket a városi jogszabályok nehezítették.

Viszonylag Buda volt a legszigorúbb velük szemben. Engedélyezték ugyan, hogy a zsidók a ki nem váltott zálogtárgyakat hetente eladják a Zsidó utcában, egyébként azonban tiltották azt, hogy valaki velük üzletet kössön.⁹⁹⁽⁹⁹⁾ Sopron városának 1526-ban a zsidók ellen a királyhoz benyújtott panaszából viszont arról értesülünk, hogy gyakorlatilag mindennel kereskedtek, noha pl. posztó esetében csak az olcsó cseh posztóval üzletelhetek.¹⁰⁰⁽¹⁰⁰⁾ A fennmaradt oklevelek is azt mutatják, hogy ha nem **15**is jelentős mértékben, de valóban kimutatható a soproni zsidók kereskedelme.¹⁰¹⁽¹⁰¹⁾ Pozsonyban II. Lajos a városi polgárok panaszára tiltotta meg 1525-ben az ottani zsidóknak, hogy posztóval, lóval és más, számukra nem engedélyezett dologgal kereskedjenek.¹⁰²⁽¹⁰²⁾ A jelek szerint tehát valóban voltak tiltó rendelkezések a zsidó kereskedelemmel szemben, de ezt csak akkor és olyan mértékben alkalmazták, amikor kereskedelmük nagyobb konkurrenciát jelentett a polgárok számára. Amikor Zsigmond a zsidók áruinak vámtételeit a

keresztényekével egyenlő mértékűnek rendelte el, hallgatólagosan elismerte kereskedelmüket. Valószínűleg ennek teljes legalizálásának igénye, és a városi hatóságok kereskedelmükkel szembeni ellenséges magatartása vezetett a XV. század közepének nagy oklevélhamisítója, Zömléni Gábor deák által Zsigmond király nevére hamisított zsidóprivilegium készítéséhez, amely nyíltan engedélyezte a zsidók kereskedelmét. A Zömléni-féle hamisítások azonban kiderültek, a hamisítót máglyán égették el.¹⁰³⁽¹⁰³⁾ Mátyás király (1458–1490) azután a pesti zsidóknak engedélyezte, hogy a saját szükségleteikre vásárolt árukat vámmentesen szállíthassák.¹⁰⁴⁽¹⁰⁴⁾ Ezen az alapon korlátozott vámmentességet élvezhettek, ami a vámmentes városi polgárokkal szemben kedvező versenyhelyzetet biztosíthatott számukra. Elvileg persze ez sem biztosította számukra áruik eladásának jogát.

Kézműves tevékenységükkel szemben a városi rendelkezések szintén akadályokat gördítettek. A céhekbe szervezett mesterségekben tevékenységük tiltva volt,¹⁰⁵⁽¹⁰⁵⁾ bár saját hitsorsosaik számára nyilván dolgozhatott zsidó iparos is. Kisebbségi mértékű zsidó iparüzésre maradtak ugyan adatok,¹⁰⁶⁽¹⁰⁶⁾ de megállapíthatatlan, hogy keresztények számára dolgoztak-e. Ezzel szemben szőlőt birtokolhattak, amelyhez igen gyakran adósság fejében jutottak hozzá.¹⁰⁷⁽¹⁰⁷⁾ Így borkereskedelemmel, saját termésük esetén, nyilván foglalkozhattak.¹⁰⁸⁽¹⁰⁸⁾

Úgy látszik, hogy a XV. század második felétől kezdve megszűnt az országos zsidóbírói tisztség. Jogkörén többen osztozkodtak. A tárnokmester „tiszte hatásköre alapján” továbbra is védelmébe vette, amennyiben ez szükségessé vált, a zsidókat.¹⁰⁹⁽¹⁰⁹⁾

16A zsidók adója viszont a kincstartóhoz futott be, aki Mátyás király kincstartárügyi reformja óta az egész királyi pénzügyigazgatást a kezében tartotta.¹¹⁰⁽¹¹⁰⁾ A zsidók ügyében hozott királyi intézkedések esetében is elsősorban ő volt az illetékes.¹¹¹⁽¹¹¹⁾ Rajtuk kívül a budai várnagy hatásköre is kiterjedt a zsidókra. Az 1499-es tárnoki cikkelyek értelmében pl. ő ítélkezik a keresztények zsidók ellen intézett pereiben,¹¹²⁽¹¹²⁾ azaz a régi országos zsidóbíró hatáskörét vette át, bár ez hivatalosan nem lett így kimondva. Az egyes városokban fennmaradtak a helyi zsidóbíróságok, a Szapolyaiak zálogbirtokává lett szabad királyi Nagyszombat városban pl. 1522-ben Szapolyai György nevezte ki egy polgár személyében a zsidóbírót.¹¹³⁽¹¹³⁾

A középkor végének legnagyobb változása egy új tisztség, a zsidóprefektúra létesítése volt. Ezt örökös jogon a budai, de valószínűleg nürnbergi eredetű¹¹⁴⁽¹¹⁴⁾ Mendel zsidó család tagjai töltötték be.¹¹⁵⁽¹¹⁵⁾ A prefektus fő feladata a királyi zsidókra a kincstartár által egy összegben kivetett adó felosztása az egyes hitközségekre, majd pedig azok behajtása volt.¹¹⁶⁽¹¹⁶⁾ Amennyiben ez nem történt simán, jogosult volt karhatalmat igényelni (királyi parancsra a városi hatóságtól), hogy erőszakkal is behajthassa.¹¹⁷⁽¹¹⁷⁾ Az adóztatás előtt sok zsidó a mágnások városaiba, mezővárosaiba menekült, ahol nagyobb védelemben részesülhettek, és általában nem fizettek királyi adót.¹¹⁸⁽¹¹⁸⁾ A prefektus – ha tudta – kinyomoztatta a szökevényeket és visszahozatta.¹¹⁹⁽¹¹⁹⁾ Joga volt a zsidókat börtönbe is vetnie. Ez a budai Zsidó utcában, talán Mendel házában volt elhelyezve.¹²⁰⁽¹²⁰⁾ A prefektus beavatkozhatott továbbá a hitközsége **17**autonómiájába is. Mendel Jakab zsidóprefektus pl. azt a jogot kapta II. Ulászló királytól (1490–1516), hogy országos főrabbit nevezzen ki.¹²¹⁽¹²¹⁾

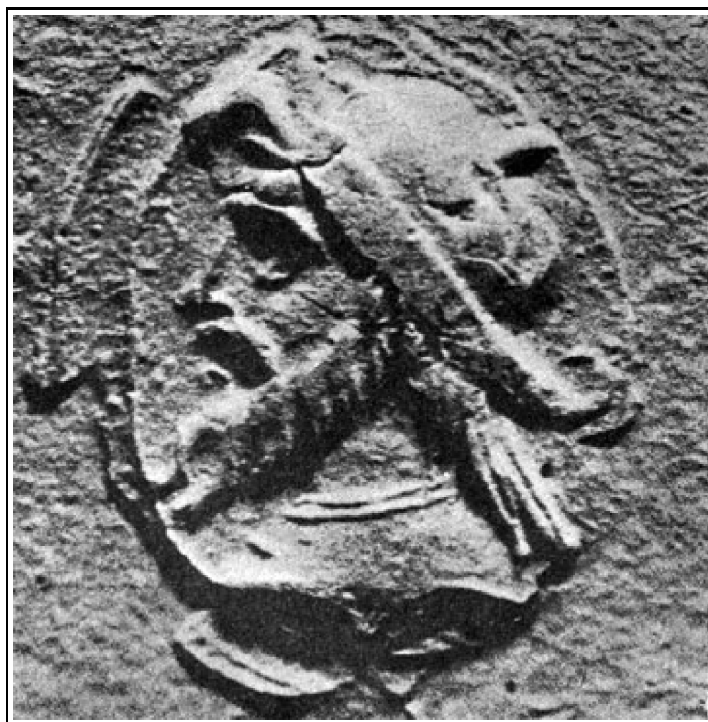
A prefektusa pozitív oldala azonban fontosabb volt a magyarországi zsidóság számára. Ha ugyanis a Mendel családbeli prefektusok eleget tettek a király kívánságainak, akkor az uralkodó lehetőséget biztosított számukra, hogy eredményesen megvédhessék hitsorsosaikat. A IV. Béla privilegiumot, melyet korábban egyes tekintélyes zsidók írtak át, vagy erősített meg, most már a prefektusok nyújtották be a királynak megerősítésre.¹²²⁽¹²²⁾ Ők képviselték tehát a magyarországi zsidók egyetemességét (universitását)

a király előtt.¹²³⁽¹²³⁾ A prefektus vette rendszeresen a kárt szenvedett zsidókat védelmébe, és igyekezett számukra kártérítést szerezni a királytól.¹²⁴⁽¹²⁴⁾ Eredményesen lépett fel a kikeresztelkedett és valamely hitközséget károsító zsidók ellen is.¹²⁵⁽¹²⁵⁾ Rövidesen elérte, hogy sem maga, sem családtagjai nem voltak kötelesek megkülönböztető zsidóöltözetet viselni,¹²⁶⁽¹²⁶⁾ sőt a jelek szerint sikerült neki ezt a kiváltságot egyes hitközségekre is kiterjeszteni.¹²⁷⁽¹²⁷⁾ Az egyenleg a zsidók számára a prefektúra létrehozásával valószínűleg erősen pozitív volt, még akkor is, ha a királyi adót behajtották, és a hitközségek önkormányzatát gyengítették.

A prefektus tekintélye abban is megmutatkozott, hogy noha hivatali címe a „*praefectus Iudeorum*” volt, gyakran nevezték a „zsidók fejedelmének”, sőt „királyának”.¹²⁸⁽¹²⁸⁾ A prefektúrát ugyan először 1482-ben említik forrásaink,¹²⁹⁽¹²⁹⁾ de valószínűbb, hogy az 1470-es évek közepén létesítette Mátyás király, hiszen 1476-ban Mendel már olyan módon jelenik meg a forrásokban, ahogy csak prefektusként tevékenykedhetett. Előjáróban meg kell jegyeznünk, hogy a budai zsidó hitközség ebben az időben nemcsak az ország első hitközségének számított, hanem mintegy az ország zsidóságának képviselőjeként járt el, és így közjogi szerepet is játszott. Az új király első Budára érkezése alkalmával pl. a zsidók is körmenetben vonultak eléje, magukkal vitték a mózesi törvényt, és megerősítették kiváltságaikat. Ez történt 1458-ban, Mátyás megválasztása után is.¹³⁰⁽¹³⁰⁾

Visszatérve az 1476-os adathoz: ekkor vette Mátyás feleségül a nápolyi király leányát, aragóniai Beatrixet. A királyné koronázása Székesfehérvárott történt. Ezzel kapcsolatban érdekes szerep hárult a budai zsidókra. Indulása előtt a király behívta 18a zsidókat a palotába. Ezek Mendel zsidó és harmincegy lovas kísérője voltak. Elöl egy zászlós, trombitás fiú ment. Öt tíz fiatal, ezüst övet és hosszú ezüst kardot viselő lovas követte. Most jött Mendel szürke ruhában, fején bársonnyal bélelt csúcsos, csatos kalappal, oldalán pedig hosszú ezüst karddal. A többiek egyforma barna ruhában, párosan Mendel után lovagoltak. Amikor a király elindult a budai palotából Székesfehérvár felé, akkor Mendel és kísérete közvetlenül a király előtt lovagolt ki a várból, de más úton mentek Fehérvárra. Hasonló díszes kísérettel fogadta azután a zsidóság a Budára érkező királyi párt. Zászlójukon héber betűkkel „Schina Israhel” volt hímezve, pajzsukon a hatszögű Dávid címer volt, három csillaggal és lángokkal körülvelt zsidó főveggel ábrázolva. Egy öreg zsidó baldachin alatt egy tekercset vitt, amelyet a királyné elé érkezve meg akart vele csókoltatni, de a királyné ezt nem tette. Valószínűleg a Tóra-tekercset vitte a rabbi Beatrixhez.¹³¹⁽¹³¹⁾

Mendel és díszes testőrsége nyilván prefektusi tiszte alapján kísérte ki a királyt, a fogadásnál pedig az ősi szokás szerint jártak el. A Mendel-család felemelkedése nyilvánvalóan közvetlenül 1476 előtt kezdődött, így ennek magyarázatára önként ajánlkozik valami. 1467 és 1476 között ugyanis a királyi kincstartó tisztségét, aki alá királyi kamaraszolgaként a zsidók tartoztak, Ernuszt János töltötte be. Ernuszt külföldi eredetű kikeresztelkedett zsidó budai polgárként küzdötte fel magát udvari szállító kereskedőből a pénzügyek legfőbb irányítójává, Mátyás kincstári reformjai megszervezőjévé, sőt szlavón bánná.¹³²⁽¹³²⁾ A zsidóprefektúra létesítése nyilvánvalóan hasznot hajtott a kincstárnak, hiszen az adók pontosabban folyhattak be, de teljesen szokatlan hatalmat juttatott egyetlen családnak. A prefektúra alapítása a kincstartó, tehát Ernuszt ötlete volt, és így talán valószínűsíthetjük, hogy a Mendelekkel rokonságban, de legalábbis szoros üzleti kapcsolatban állt. (Az arisztokratává lett kincstartó haláláig fenntartotta üzleti vállalkozásait, csak azt budai polgárok neve alatt végeztette.¹³³⁽¹³³⁾) Igaz, a Mendeleknek elsősorban pénzüzleteikről tudunk, adósaik között főként arisztokraták és tekintélyesebb nemesek fordultak elő,¹³⁴⁽¹³⁴⁾ nem kizárt azonban, hogy ebben az üzletben Ernuszt pénzét is forgatták.

Mendel magyarországi zsidó prefektus pecsétje
(Zolnay L.: Ünnepek és hétköznapok a középkori Budán. Bp., 1975, 28. kép)

Jelenlegi tudomásunk szerint a középkori Magyarországon harminchat helységben tudunk zsidókat kimutatni. Megjegyezzük, hogy egyszerre nem élt ennyi helységben zsidó. A vasvári és körmenyi zsidókra¹³⁵⁽¹³⁵⁾ a Nagy Lajos-féle kitelepítés után nincs ¹⁹már adat. A csepregi Zsidó utca 1492-ben már üres.¹³⁶⁽¹³⁶⁾ Más esetekben – főként földesúri mezővárosokban – csak alkalmanként tűnik fel egy zsidó, pl. Sárospatakon¹³⁷⁽¹³⁷⁾ és Ungváron.¹³⁸⁽¹³⁸⁾ Ennek ellenére a 36 helység jellege és elterjedése következtetésekre adhat alkalmat. Tíz szabad királyi, vagy hasonló jogállású településen, gyakorlatilag a legjelentősebb hazai városokban, tudunk zsidókat kimutatni.¹³⁹⁽¹³⁹⁾ Hét püspöki székhelyen, amelyből kettő (Esztergom és Zágráb) királyi ²⁰város is, szintén találunk zsidókat.¹⁴⁰⁽¹⁴⁰⁾ (Így a királyi városokból valójában 12-ben éltek.) A többi 19 földesúri város vagy mezőváros.¹⁴¹⁽¹⁴¹⁾ Sem valamennyi királyi városban, sem minden püspöki székhelyen nem tudunk ugyan zsidót kimutatni, de a legfontosabbakban mégis, akár több jelentős mezővárosban.

Van azonban egy feltűnő jelenség. A 19 mezőváros közül 12 a nyugati határszélre esik, ami arra utal, hogy egyes esetekben talán az ausztriai zsidóüldözések következményeként, az ottani zsidóságból származók találtak a határ túlsó oldalán maguknak új hazát. Hitközség és zsinagóga sem volt mindenütt. Egyelőre a királyi városokból Budát, Székesfehérvárt, Pozsonyt, Sopront, Nagyszombatot és Esztergomot sorolhatjuk ide. A mezővárosok közül Bazinban, Kismartonban, Nagymartonban és Szalónakon tudunk zsinagógákról.¹⁴²⁽¹⁴²⁾ Hitközsége lehetett a pesti zsidóknak is, hiszen kiváltságlevelet jártak ki maguknak,¹⁴³⁽¹⁴³⁾ és ismerjük a trencsényi hitközség középkor végi elöljárójának nevét.¹⁴⁴⁽¹⁴⁴⁾ Mivel adataink nyilván nem teljesek, a középkor végi magyarországi zsidó hitközségek számát legfeljebb 15–20-ra becsülhetjük.

A középkori Magyarországi zsidóság létszámának megállapítása szinte lehetetlen. Kohn Sámuel, a máig

legalaposabb monográfia szerzője a soproni zsidóság számából indul ki, ugyanis a városi tanács kiűzetésük után 1528-ban utólag kb. 400-ra becsülte őket.¹⁴⁵⁽¹⁴⁵⁾ Elsősorban ezt az adatot vette alapul Kohn, aki ennek alapján egymáshoz viszonyította az általa ismert zsidó közösségek népességét, és azt 11400-ban határozta meg. Mivel úgy vélte, hogy más városokban, valamint főurak védelmében is élhettek zsidók, magyarországi összlétszámukat a duplájának, de legalábbis 20000-nek vélte.¹⁴⁶⁽¹⁴⁶⁾ Lényegében ezt fogadta el Balog Szidónia is.¹⁴⁷⁽¹⁴⁷⁾ Ezzel szemben kiváló gazdaságtörténésziünk, Kováts Ferenc, a pozsonyi zsidó házakból kiindulva jóval alacsonyabb létszámot ad meg. Eszerint 1434-ben 189, 1452-ben 231 zsidó élt csupán a városban. Ennek alapján a fővárosi zsidóság létszámát 320–400-ra, a nagyobb városokban levőket 120–180-ra, a kisebb helyeken levőket 80–120-ra becsülte. Ennek ²¹alapján 2520–3700 főben határozta meg a középkor végi magyar zsidóság lélekszámát.¹⁴⁸⁽¹⁴⁸⁾ Azóta több zsidólakra helységre került elő adat, de ezekben legfeljebb néhány család élhetett, ezekkel együtt maximálisan 3500–4000 főre tehetjük számukat.

Ennek ellenére ez a becslés sem problémamentes. Függ az egyes házakban levő háztartásoktól és az egyes háztartások létszámától. Kováts maximálisan 7 fős zsidó háztartással számol,¹⁴⁹⁽¹⁴⁹⁾ ami jóval magasabb, mint a korszak magyar városi háztartása.¹⁵⁰⁽¹⁵⁰⁾ Kováts szerint tehát normálisan nem lakhatott egy zsidó házban 14 főnél több, bár szerinte 1434-ben rendkívüli esetben 17, 1452-ben pedig 15 lélek lakott egy házban. Megjegyzem, hogy a budai Zsidó utcában kb. 20 ház állott,¹⁵¹⁽¹⁵¹⁾ ami Kováts más alapon végzett becslésének elfogadása esetén 16–20 főt jelentene egy házban. Ennek alapján Kováts Ferenc budai becslését inkább túl magasnak kellene venni.

Ezzel szembe lehetne vetni a Kohn által is felhasznált soproni adatot. Csakhogy ez a városi felterjesztés a zsidók ellen készült, és így feltétlenül túloz: a soproni zsidók száma az 1520-as években nem érte el ezért a 400-at. Ami még döntőbb: a városi tanács szerint 13 házban laktak zsidók.¹⁵²⁽¹⁵²⁾ Ez közel 31 főt jelentene egy házban, ami nyilvánvalóan irreálisan magas szám. (A Kovács-féle 14-es szorzószámmal 182 főt kapunk, ami alig magasabb az általa meghatározott városenkénti átlagnál.) Amennyiben a középkori háztartáslétszámról és a házakban levő háztartások számáról alkotott nézeteink megváltoznának,¹⁵³⁽¹⁵³⁾ akkor is valószínűtlennek kellene tartani átlag 31 lakó feltételezését a soproni zsidó házakban. Ez azt jelentené, hogy kb. 50%-kal emelhetnénk meg a magyarországi zsidóság számát. Így sem igen lehettek többen 6000-nél.

Ahogy nem látunk tisztán a zsidóság létszámának kérdésében, hasonló nehézségeink vannak az általuk fizetett királyi adó nagyságának meghatározásánál. Egy XV. század közepi forrás adójukat 4000 fl-ra becsülte.¹⁵⁴⁽¹⁵⁴⁾ Az 1460-as évek elején, tehát még a prefektúra létesítése előtt egy pápai nuncius a zsidók adóját a réztermelés bevételeivel összevonva adta meg 30000 fl-ban.¹⁵⁵⁽¹⁵⁵⁾ Azt sajnos nem tudjuk, hogy mennyi volt a réztermelés haszna. A királyi kincstartói tisztséget 1490 és 92 között viselő Tuz Osvát költségvetése csak a budai zsidók adójával számol, ami 1000 fl-ot ²²tett ki.¹⁵⁶⁽¹⁵⁶⁾ Ernuszt Zsigmond kincstartó – János kincstartó fia – számadáskönyve szerint Mendel zsidóadó fejében 1494-ben 400 fl-ot, 1495-ben pedig 800 fl-ot fizetett. 1495-ben azonban a székesfehérvári zsidók külön 300 fl-ot fizettek.¹⁵⁷⁽¹⁵⁷⁾ Ez valószínűleg jól mutatja a budai és székesfehérvári hitközségek egymás közti arányát, hiszen a budaiak adóját négy évvel korábban ezerre becsülték. Thurzó Elek kincstartó 1523-as költségvetése viszont a zsidó közösség (*universitas Judaeorum*) adóját együtt 1600 fl-ra becsülte.¹⁵⁸⁽¹⁵⁸⁾ Nos, az valószínűtlen, hogy a zsidóközösségek helyzete a XV. század közepe óta annyira leromlott volna, hogy az adó 4000 fl-ról 1600-ra essen le. Azt sem tudjuk, hogy ezek az összegek a zsidók rendes évi adóját (*census*), vagy a rendkívülit (*taxa extraordinaria*) jelentették-e. Ezeket különben Mendel emberei osztották fel az adózók között.¹⁵⁹⁽¹⁵⁹⁾ Vannak ugyan egyes adatok egészen alacsony királyi zsidóadóról,

nyilvánvalóan *census*-ról,¹⁶⁰⁽¹⁶⁰⁾ de a fentiek sem különösen jelentősek. Ez pedig inkább a Kovács Ferenc-féle alacsony zsidó lélekszámbecslést teszi valószínűvé.

Ha viszont alacsony lélekszámú, és a király számára sem különösebben jövedelmező népréteg volt a zsidó, akkor mivel magyarázhatjuk a korszak egyre növekvő számú zsidóüldözésére utaló adatokat? 1446. június 16-án fürdőszolgák lázították fel a pozsonyi csöcseléket, amely „zsákmányt” tett a zsinagógában és a zsidó házakban. Ez részben bizonyára összefügg a zsidók hitelezési tevékenységével, hiszen előtte elég magas volt a telekkönyvekben a zsidóknak adósság fejében lekötött ingatlanok száma, utána viszont nagy mértékben esett, sok zsidó el is költözött.¹⁶¹⁽¹⁶¹⁾ Különösen megromlott a zsidók helyzete Mátyás halála után.

A király halála hírére Sopronban és Nagyszombatban fordult a város a zsidók ellen. Bár Beatrix özvegy királyné és a trónkövetelő Corvin János herceg vezetésével a királyi tanács védelmébe vette őket,¹⁶²⁽¹⁶²⁾ Sopronban a tanács mégis lecsukatta a zsidókat és csak anyagi ellenszolgáltatás (megsarcolás) után engedte el őket.¹⁶³⁽¹⁶³⁾ Tata mezővárosból is elűzték őket, amit a földesúr, Corvin János is megerősített.¹⁶⁴⁽¹⁶⁴⁾ 1494-ben Nagyszombatban vérváddal illették őket: azaz azzal vádolták, hogy egy kisfiút megöltek és vérért felhasználták. Ennek következtében sok zsidót kivégeztek.¹⁶⁵⁽¹⁶⁵⁾ A következő esemény a fővárosban játszódott le, mégpedig erősen hasonló módon, mint 1446-ban Pozsonyban. Budán az 1496-os országgyűlés idején gyerekcsínnel kezdődött az ügy: utcagyerekek a piacon felborították a kofák asztalait, majd a közeli Zsidó utcába mentek, és betörték a zsidó házakba. Mivel a zsidók elzavarták a gyerekeket, a felnőttek védelmükbe vették őket és kirabolták a zsidó házakat, elvitték a **23** zálogtárgyakat. Utána az olasz kereskedők, majd a főurak sőt főpapok házára törtek. A rendet a királynak csak harmadnap sikerült helyreállítania. Ebből a történetből két adat engedi megmagyarázni a kérdést: egyrészt a zálogtárgyak visszaszerzése, ami a szegényebb polgárság érdekeit mutatja. Az olaszokkal másrészt az átlag polgárnak nem sok dolga akadt, annál inkább a gazdag kereskedőknek, akik szerették volna az olaszok budai kereskedelmi kiváltságait megszüntetni. Elképzelhető ezért, hogy az 1496-os mozgalmat tudatosan robbantották ki a gazdag polgárok, akiknek talán nem is annyira a zsidókkal gyűlt meg a bajuk, ő ellenük azonban jobban lehetett mozgósítani a plebejus rétegeket.¹⁶⁶⁽¹⁶⁶⁾

Nem zárható ki ezért, hogy a XV–XVI. századi zsidóüldözések háttérében egészen más dolgok álltak. A városokban romlott a gazdasági helyzet, és az elégedetlenség levezetésére mindig mozgósítani lehetett a zsidóknál gyakran eladósodott szegényebb polgárságot. A városi vezetőségek valószínűleg nem egy esetben városi belpolitikai okokból fordultak a zsidók ellen, hiszen komoly konkurrenciát nem jelenthetett a gazdag kereskedők számára a zsidóság, annál kevésbé sem, hiszen a zsidók által nyújtott hitel elenyésző volt a keresztényekéhez képest.¹⁶⁷⁽¹⁶⁷⁾ A Mohács előtti utolsó zsidóellenes támadás Budán is gazdaságon kívüli okokból tört ki, és semmi köze sem volt a zsidósághoz, hacsak az nem, hogy kiváltó oka egy kikeresztelkedett zsidó, Szerencsés Imre alkincstartó volt.

Előtte azonban még a budai spanyol zsidókról kell megemlékeznünk. Kétségtelen, hogy a hazai zsidóság kapcsolatai elsősorban a német nyelvterület irányába vezetnek. Voltak azonban, és pedig a fővárosban, spanyol zsidók is. Az első eset kikeresztelkedettekre vonatkozik. Nem kisebb embernek, mint a híres spanyol költőnek, a kikeresztelkedett toledói zsidó Ruy Sánches Cota-nak rokonságáról van szó. Unokaöccsének, a toledói Cotta (!) Mártonnak 1488-ban Mátyás király adományozott házat Budán, hogy azzal jutalmazza művészi tehetségét. A már keresztény Cotta Márton, illetve unokaöccsei 1526-ig maradtak Budán és igen komoly szerepet játszottak a város üzleti életében. Egyikük különben a budai Mária Magdolna plébániatemplom világi gondnoka is lett, ami azt mutatja, hogy a Cották a budai magyar

polgárság vezető rétegében jelentős személyiségnek számítottak.¹⁶⁸⁽¹⁶⁸⁾

Egy bármennyire is híres, de mégiscsak kikeresztelkedett zsidó család talán nem lenne különösen érdekes a magyarországi zsidóság története számára, ha a középkor végi magyarországi zsidóság egyik legismertebb személyisége, Szerencsés Imre (nevét latinra fordítva Fortunatusként is ismerik), nem lett volna szintén spanyol zsidó eredetű. Büchler Sándor bizonyította be azonosságát a spanyol Selómó Seneorral,¹⁶⁹⁽¹⁶⁹⁾ amit aztán Scheiber Sándor újabb adatokkal erősített meg. Seneor a zsidóüldözések elől menekült Spanyolországból, ahol minden vagyonát elvesztette. A birtokában volt ²⁴Nissim b. Reubén Gerondi Genesis-kommentárjába azt jegyezte be Seneor: „Ez a könyv az enyém, s ez a nevem: Selómó Seneor... Aki tanulta a Tórát és a Tóra lett vagyona.” (Scheiber Sándor fordítása.)¹⁷⁰⁽¹⁷⁰⁾ Seneor valószínűleg a spanyol Cották segítségével jutott Budára, ahol a Zsidó utcában nagy ház birtokosa is lett, és a jelek szerint jelentős gazdagságra tett szert. Két fia is született: Ábrahám és Ephrajim. 1510 táján aztán váratlan eset következett be: Selómó Seneor megkeresztelkedett, és ezután Szerencsés Imrének hívták. Úgy látszik, hogy keresztapja maga a nádor, Perényi Imre lett. Elképzelhető, hogy üzleti érdekek vezették, de lehetséges, hogy azoknak van igazuk, akik szerint keresztény nővel volt viszonya, és mikor ez kiderült, attól félve hogy máglyára kerül, inkább megkeresztelkedett. Zsidó feleségét és gyermekeit a Zsidó utcában hagyva – és ez tény – rövidesen újra megnősült, egy kolozsvári gazdag polgárasszonyt vett el feleségül. Ebből a házasságból is született egy fia, György.¹⁷¹⁽¹⁷¹⁾

Ennek ellenére 1518-ban különös eset történt. Szerencsés örökbe fogadott egy igen tekintélyes budai német polgárt, Haller Jánost (a nürnbergi Haller von Hallerstein családból), sőt annak még üzletei vezetését is átengedte. Az ügy háttérében az állott, hogy Szerencsés a királyi pénzügyek irányításában is résztvett, később alkincstartó is lett. A Szerencsés–Haller cég úgy látszik különösen érdeklődött a kincstár iránt, hiszen Haller – fogadott apja mintájára – maga is viselte egyszer az alkincstartó tiszteit.¹⁷²⁽¹⁷²⁾ Ezzel kezdődött Szerencsés köztörténeti szereplése. Bár az újabb történetírás bebizonyította, hogy az 1521-es pénzrontás nem Szerencsés ötlete volt,¹⁷³⁽¹⁷³⁾ szoros – üzleti és politikai – kapcsolata a kancellárral és a későbbi esztergomi érsekkel, Szalkai Lászlóval oda vezetett, hogy az 1525 tavaszi országgyűlés május 13-án kérte a királyt, „hogy Ő Felsége égettesse el Szerencsés Imrét, a zsidóból lett keresztényt.”¹⁷⁴⁽¹⁷⁴⁾ A király börtönbe is vetette, de rövidesen szabadon is engedte. Szerencsés barátaival házában épp’ szabadulását ünnepelte, mikor a felizgatott csöcselék megtámadta házát. Szerencsés és vendégei a várfalon leeresztett kötélén menekültek el. A városi zavargás tovább tartott, végül már ismert módon harmadnap a Zsidó utca ellen fordult. Itt azután a későbbi János király öccse, Szapolyai György verte szét.¹⁷⁵

Néhány nappal később Szerencsés, aki királyi és királynéi tanácsos is volt, másokkal együtt javaslatot tett a magyarországi rézkereskedelmet kézben tartó augsburgi Fugger-cég itteni vagyona lefoglaltatására. Úgy látszik, hogy ezt a fontos ²⁵üzletágot nürnbergi üzlettársai kezébe akarta játszani.¹⁷⁶⁽¹⁷⁵⁾ Az akció létrejött és ezzel Szerencsés igen népszerű emberré vált. Nem egészen két hónappal az ellene hozott országgyűlési határozat után az újabb, hatvani országgyűlés már azt kérte a királytól, hogy „adja a kincstartói hivatalt Szerencsés Imrének, mert nagy jövedelemforrásokot tud az országnak szerezni.”¹⁷⁷⁽¹⁷⁶⁾ Kincstartó ugyan nem lett, de az alkincstartóságot visszakapta. A Fugger-ellenes akció jobban előkészítve és nem a török veszély torkában, hasznára válhatott volna az országnak, egy évvel a mohácsi katasztrófa előtt csak gyengítette azt.¹⁷⁸⁽¹⁷⁷⁾

Szerencsés és a zsidóság viszonyáról három responzumból értesülünk. Zsidó hiten maradt fiai ugyanis azt kérték, hogy a Tóra elé a vallásukat megtagadó apjuk nevével hívják őket. Ez zavart okozott a hitközségben, noha Náftáli Kohen budai rabbi támogatta. Ezt azután jóváhagyták Méir b. Jichak Katzenellenbogen padovai, Élija b. Benjámin Hallévi konstantinápolyi és Móse Isserles krakkói rabbik.

Kiderül ezekből, hogy Szerencsés mindig oltalmazta egykori hitsorsosait, többek között megakadályozott összeköttetéseit révén egy vérvádat a budai hitközség ellen.¹⁷⁹⁽¹⁷⁸⁾ Ez – tekintve a századvég óta sűrűsödő zsidóellenes kilengéseket – valóban nagy segítség volt számukra.

1526 után a budai zsidókat a török hurcolta magával,¹⁸⁰⁽¹⁷⁹⁾ a nyugati határszél városaiból pedig elűzték őket. Másutt pogromok törtek ki¹⁸¹⁽¹⁸⁰⁾ Megszűnt a prefektúra is, a Mendel-család egyik tagja pedig Brandenburgi György örgróf segítségével Nürnbergbe menekült, majd pedig kikeresztelkedett, és így lett Mendel Jakabból Mendel Kristóf.¹⁸²⁽¹⁸¹⁾

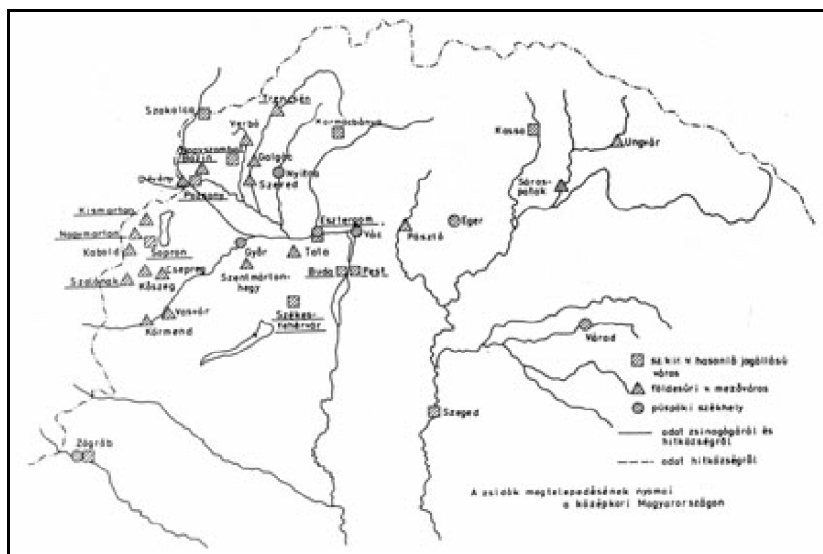
A középkori magyar zsidóság történetét lezárva csak néhány szóval emlékezünk meg kultúrájukról. Az Árpád-kori zsidóság tanultsági színvonala a jelek szerint elég alacsony lehetett,¹⁸³⁽¹⁸²⁾ ez azonban a késő-középkorban megváltozott. A Magyarországon előkerült zsidó kódextöredékek önmagukban is igazolják, hogy könyvkultúrájuk az európai zsidó könyvkultúra szerves része volt.¹⁸⁴⁽¹⁸³⁾ Ezt alátámasztják a hazai zsidó tudósokról fennmaradt adatok is. Különösen jelentős személyiség volt a nagyszombati Ájzek rabbi, aki a XV. század elején élt, és akinek vallási szokásokról írt könyve nagy **26**hatást gyakorolt a zsidó liturgiára, és még a XVII. században is sokszor kiadták.¹⁸⁵⁽¹⁸⁴⁾ Ismert egyházjogtudósok voltak többen a budai rabbik közül is, pl. Ábrahám haKóhen, vagy Naftáli Hercz-Kohen.¹⁸⁶⁽¹⁸⁵⁾

Végül az egész középkoron keresztül igen híresek voltak a zsidó orvosok. Hogy a magyarországi zsidó orvosok közül csak néhányat említek: Mátyás szolgálatában állott egy bizonyos Salamon. Fiát, Corvin János herceget Ábrahám gyógyította. Második Ulászló pedig Zachariás szolgálatait vette igénybe.¹⁸⁷⁽¹⁸⁶⁾

Zsidóábrázolás egy XIV. századi Biblia pauperumban
(G. Jaritz: Zwischen Augenblick und Ewigkeit. Wien–Köln, 1989, 66.)

27A zsidók megtelepedésének nyomai a középkori Magyarországon

1995. XLIX. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / Harald Prickler: ZSIDÓK RUSZTON

28 Harald Prickler: ZSIDÓK RUSZTON

A XVIII. század második felében került sor arra, hogy Ruszton, az akkori szabad mezővárosban néhány zsidó család telepedjen le. Ez a betelepedés folytatódott azután is, hogy a mezővárost 1681-ben szabad királyi várossá emelték, és csak 1725-ben ért véget. Erről a szakirodalomban egészen a legutóbbi időkig figyelmen kívül hagyott zsidó településről¹⁽¹⁸⁷⁾ a Ruszti Városi Levéltárban számos írásos anyag maradt fenn, amelyekből érdekes bepillantást nyerhetünk egy kis barokk-kori zsidó település szerkezetébe – amely nem jutott el a teljes hitközséggé válásig –, ennek a keresztény környezetbe való illeszkedésébe és mindennapi életébe.²⁽¹⁸⁸⁾ A betelepedés létrejöttének előfeltételét Ruszt mezőváros XVI. és XVII. századi közjogi fejlődésében kell keresnünk.³⁽¹⁸⁹⁾

A magyaróvári uradalomnak 1470 körül *oppidum*má (mezővárossá) emelt híres bortermelő helysége felemelkedéséhez az első lépést az jelentette, hogy a XVI. század elején Bazini és Szentgyörgyi Péter gróf mentesítette lakóit az uradalomnak fizetendő bizonyos urbáriális adó alól, valamint az az 1512-ben megszerzett királyi engedély, mely megengedte azt, hogy a helységet falakkal, sáncokkal, árkokkal és más erődítésekkel erősítsék meg. Ellenszolgáltatásként a község vállalta az uradalom Ruszton levő saját szőlőinek megművelését. Amikor a Bazini és Szentgyörgyi grófi család kihalt, és a magyaróvári uradalom visszaszállt a koronára, Ruszt is Habsburg tulajdonba került. Az özvegy Mária királyné, utána I. Ferdinánd 1529-ben kiváltságokat adott a községnek a távolsági borkereskedelemre Pozsonyon ill. osztrák területen át Csehországba, Morvaországba, Sziléziába és Lengyelországba, és ezzel megalapozta annak fejlődését és felvirágzását. A XVII. században a magyaróvári koronauradalmat a mindig pénzsűkében levő Habsburg uralkodók többször nemesi hitelezőknek zálogosították el. A Harrach családot (1621–1636) 1643-ban Draskovich György győri püspök követte mint Ruszt zálogbirtokosa, 30 ezer fl-ért. Tőle 1643-ban Ruszt községe évi 2000 fl fizetése és 12 akó legjobb bor 2000 fl-ért való szállítása ellenében visszaváltotta a két 8